

המין הדקדוקי בלשון המקרא ובלשון חכמים

נפתח בדברי רבותינו על הפסוק "והיה אם יבוא עשו אל המחנה האחת והכהו והיה המחנה הנשאר לפליטה" (ברי' ל"ב, ט).

רש"י: "מחנה" משמש לשון זכר ולשון נקבה ומוכיח דבריו מכתובים אחדים:

"אם תחנה עלי מחנה" (תהי' כ"ז, ג) – לשון נקבה.

"ימי לך כל המחנה הזה" (ברי' ל"ג, ח) – לשון זכר.

כמו כן מציין רש"י שמות אחדים המשמשים בשני המינים:

"שָׁמַשׁ": "והשמש זרחה על המים" (מל"ב ב', ג) – לשון נקבה.

"השמש יצא על הארץ" (ברי' י"ט, כג) – לשון זכר.

"רוח": "הנה רוח גדולה באה" (איוב א', יט) – לשון נקבה.

"...ויגע בארבע פנות הבית" (שם, שם) – לשון זכר.

"אֵשׁ": "ואש יצאה מאת ה'" (במ' ט"ז, לה) – לשון נקבה.

"משרתיו אש לזהט" (תהי' ק"ד, ד) – לשון זכר.

ראב"ע מפרש בקצרה: "מחנה זכר ונקבה כבית ומקום".

אנו רואים אפוא, כי חכמינו היו ערים לבעיה זו, ובמקרים כגון אלה קבעו שהשם הוא דרמיני (=זו"נ).

המדקדקים בימי הביניים אף הניחו לפנינו כלל: "כל דבר שאין בו רוח חיים זכרהו ונקבהו"¹.

ר' יונה אבן ג'נאח כותב בסי' הרקמה (שער לה): "ואם יהיה הזכר ממה שאין לו דעת ייתכן שנקבץ (=מתרבה) על לשון זכר ולשון נקבה כמו הר'הרים/הרות". ובשער לט הוא כותב: "ודומה לשער הזה מה שמביאין אותו העברים בלשון זכר במה שאין לו דעת מן הנקבה, ובלבד מה שאין נקבתו אמתית. ר"ל מה שאין לו רָחֵם, ירמוז לצמחים שיש בהם זכר ונקבה ככתוב בערוך (ערך נסו) 'ברא את הדקלים זכר ונקבה' אולם אין נקבתם אמיתית שאין למו רחם".

לפי דברי ריב"ג התיבות המציינות עצמים דוממים משמשות גם במין זכר וגם במין נקבה.

חוקרי הלשון בימינו נתבקשו להכריע בסוגיה זו בין הדקדוק המקראי לבין הדקדוק החז"לי. פעמים הנהיגו את המין הדקדוקי המשמש במקרא ופעמים את זה המשמש בל"ח.

1. נ' אלוני, במאמרו "כל דבר" (לשונו טז), מתייחס למקורו של כלל זה. הוא מציין דעות שונות המייחסות אותו לראב"ע, לר' שלמה ג'רחי ואף לרש"י. לבסוף מצטט בהרחבה את ר' יונה אבן ג'נאח ועומד על כתיבן וניקודן של התבות "זכרהו ונקבהו". יש גורסים: "נְקָהוּ (מל' זכירה) ונְקָהוּ (מל' נקבה); אחרים טוענים: דְקָהוּ (מל' דקירה) ונקבהו (מל' נקבים) – דבר שאין בו רוח חיים תוכל לדקרו ולעשותו נקבים. הגירסה המקובלת היא: נְקָהוּ (נְקָהוּ (מל' זכר ונקבה).

בחיבורי הקצר אנסה לעמוד על המין הדקדוקי המשמש בתיבות אחדות בלשון-
המקרא ובלשון-חכמים דרך ניבי הארמית.

א) כוס = כלי המשמש לשתייה

בלהמ"ק – נקבה: "תסוב עליך כוס ימין ה'" (חבי ב', טו), "גם עליך תעבר כוס" (איכה
ד', כא).

בתרגומים הארמיים ובניבים הארמיים = זו"נ (עפ"י יאסטרוב ודלמן).
בלי"ח – זכר: "מזגו לו כוס ראשון... שני... שלישי..." (פסי י', ב), "כוס שניפגם רובו"
(כלים ל', ג).

לפנינו מקרה שבו שינתה התיבה את מינה במעבר מלהמ"ק ללי"ח, כנראה בהשפעת
הארמית. החוקרים² אף טוענים, כי בשל השפעת הארמית (או לי"ח המדוברת) גורסת
מגילת ישעיהו:

"את קובעת כוס התרעלה... לא תוסיפי לשתותו... ושמתי"הו" – לשון זכר.
בעוד שבמסורה מצאנו: "...לא תוסיפי לשתותה... ושמתי"ה" (ישעי נ"א, כב) – לשון
נקבה.

בלשון ימינו אנו נוהגים כלהמ"ק: כוס גדולה/מלאה/מבריקה.

ב) שדה

בלהמ"ק – זכר: "ויקם שדה עפרון" (ברי כ"ג, יז).

"השדה והמערה אשר בו" (שם, שם).

"בשנת היובל ישוב השדה" (ויקי כ"ז, כד).

"אל שדה טוב... היא שתולה" (יחזי י"ז, ח).

בניבים הארמיים השונים = נקבה.

בלי"ח = נקבה: "שדה שקצרה עכו"ם" (פאה ב', יז).

"שדה שנתקוצה, שדה שנטייבה" (שביעית ד', ב).

"המקבל שדה ולא עֶשֶׂת" (בי"מ ט', ה).

קוטשר³ מציין את "שדה" ואת "נסתחפה שדהו" כראיה לכך שבלשון חז"ל יוכל
החוקר למצוא בקעה רחבה להתגדר בה בחישוף השפעת הארמית. הדעת נותנת, לפי
דבריו, כי "חקלי" הארמית, שהיא ממין נקבה, היא שגרמה, ובלשונו: יש כאן שאילה
דקדוקית.

בלשון ימינו תיבה זו משמשת במין זכר כמו בלהמ"ק.

ג. שמש

בלהמ"ק – זו"נ: "השמש יצא על הארץ" (ברי י"ט, כג), לשון זכר.

"מקצה השמים מוצאו" (תהי י"ט, ז).

"והשמש זרחה על המים" (מל"ב ג', כב), לשון נקבה.

"ותך השמש על ראש יונה" (יונה ד', ח).

2. ראה, למשל, מאמרו של יי קוטשר "בבואה של הארמית בעברית" בתוך: תרביץ ל"ג (תשכ"ד), עמ' 128;
וכן אצל א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, כרך א', עמ' 129-128, ואחרים.

3. שם, עמ' 129-128.

בניבים הארמיים – ז׳ו״נ, אך יש נטייה לכיוון הזכר.
 בל״ח – זכר: "אומר להם בא השמש" (מנחות י׳, ג),
 "העריב שמשו אוכל בתרומה" (נגעים י״ד, ג).
 קשה ללמוד על מינה של תיבה זו בל״ח בשל מיעוט המובאות, שכן היא נדירה,
 והמקבילה לה בל״ח היא "חמה".
 עד כה ראינו שלוש תיבות ששינו את מינן הדקדוקי: האחת – מנקבה לזכר; השנייה
 – מזכר לנקבה; והשלישית – מז׳ו״נ לזכר.
 נציג עתה בקצרה (בטבלה הבאה) 12 תיבות המשנות את המין הדקדוקי מלהמ״ק
 לל״ח.

הערות	בלשון חכמים	בניבי הארמית	המין הדקדוקי במקרא	התיבה
כנראה בהשפעת היוונית בהשפעת הארמית	נ (אבות ד׳, כ)	נ	ז (ירמי ל״ו, יח)	א דיו
	נ (קנים ב׳, א)	ז׳ו״נ	ז (דבי כ״ב, ו)	ב קו
	ז (נגי י׳, ט)	ז	ז (ישי ט״ו, ב)	ג זקו
	ז (כלאי ו׳, א)	ז	ז (דבי ג׳, יא)	ד ערש
כנראה מהיוונית בהשפעת הארמית	ז׳ו״נ (שבת הי-ב)-ז	ז	ז (במי ט״ז, טו)	ה חמור
	נ (ב״מ ה׳, ד)-נ			
	ז׳ו״נ (בכורי ו׳, ט)-ז	ז	ז (שופ׳ ט״ו, ד)	ו זנב
בהשפעת הארמית	נ (בכורי ה׳, ג)-נ			
	ז׳ו״נ (שקי ג׳, ג)-ז	ז	נ (ברי ל״ג, ג)	ז פעם
	נ (גיט׳ ז׳, א)-נ			
אולי בהשפעת הסורית	ז׳ו״נ (כלי ה׳, ב)-ז	נ	נ (ברי ל״א, מה)	ח אָבן
	נ (שב׳ ג׳, ה)-נ			
	ז (אהלי ב׳, ז)	ז	ז׳ו״נ (איוב ל׳, ל)=ז	ט עָצֵם
	ז (כריתות ו׳, ט)	ז	נ (תהי ק״ב, ו)=נ	
	נ (בייק ו׳, ד)	נ	ז׳ו״נ (ויקי א׳, ה)=ז	י תור
	נ (נגי י״ד, ב)	ז׳ו״נ	נ (ויקי ה׳, ז) = נ	
			ז׳ו״נ (ישעי ל״ב, טו)=ז	יא רוח
			נ (ברי א׳, ב)=נ	
			ז׳ו״נ (משי ו׳, ה)=ז	יב צפור
			נ (ויקי י״ד, ה)=נ	

בטבלה שלפנינו אנו מבחינים בשש קטגוריות לפי מיון זה:
 א) דיו, קן: תיבות ממין זכר בלהמ״ק עברו לשמש במין נקבה בל״ח.
 ב) ערש, זקן: תיבות ממין נקבה בלהמ״ק עברו לשמש במין זכר בל״ח.
 ג) זנב, חמור: תיבות ממין זכר בלהמ״ק עברו לשמש במין ז׳ו״נ בל״ח.
 ד) אָבן, פעם: תיבות ממין נקבה בלהמ״ק עברו לשמש במין ז׳ו״נ בל״ח.

ה) עצם, תור: תיבות ממין ז'י"נ בלהמ"ק עברו לשמש במין זכר בל"ח.
 ו) רוח, צפור: תיבות ממין ז'י"נ בלהמ"ק עברו לשמש במין נקבה בל"ח.
 הדוגמאות שהובאו אינן אלא מעט, ומן האמור עולה, כי תיבות עשויות לשנות את מינן הדקדוקי בעברן מלהמ"ק לל"ח. השינוי הוא דר-כיווני. פעמים רבות חל שינוי זה כתוצאה משאילה דקדוקית מן הארמית, כפי שצוין, או בשל השפעת שפה אחרת, כיוונית, סורית ואחרות. אולם עם זאת ניתן לומר, כי רוב התיבות בל"ח הן יציבות ומשמעותן כבלשון-המקרא. ובאשר ללשון העברית כיום, השימוש המעשי (בספרות ובע"פ) מלמד, שאנו נוהגים הן כלהמ"ק והן כל"ח:
 בתיבות קן, חמור, זנב, פעם, אָבן – כלהמ"ק.
 ואילו בתיבות דין, זקן, תור, רוח, צפור – כל"ח.

